

Historiographic reflections of opponents of R. Conquest: subjective and objective criticism

Serhii S. Borzov

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Postgraduate Student (Ukraine)

e-mail: borzovss@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4077-6327>

Abstract.

The purpose of the article is to reveal the contradictory historiographic reflections of the opponents of the famous American researcher of Stalinist political terror and the Holodomor Robert Conquest, subjective assessments and scientific criticism. **The research methodology** consists of the principle of historicism and an interdisciplinary approach, methods of comparative historiographical analysis of sources, as well as elements of the "theory of reflections". General scientific methods (deductions, inductions), concrete-historical (chronological, problem-thematic), textology and scientific biographical methods are used. The applied **task of the article** is to resolve the conflicting assessments of the role and place of the Ukrainian scientific community in America and Conquest personally in the study of the Holodomor, refuting the scientist's subjective criticism. **The scientific novelty** is due to the goal and task of the analytical article, the formulation of the problem in the context of historiographical reflection, that is, the identification of subjective criticism of the scientific work of the Conquest, especially its interpretation of the causes and consequences of the Holodomor. Western literature has many works, the authors of which expressed a critical attitude to the scientific-historical interpretation of the scientist's Soviet political system, Stalin's regime, and mass terror. Our task was to establish the signs of motivated criticism of key problems: the causes of Stalin's terror, the concept and phenomenon of famine-genocide, the historiographic origin of the term "terror by hunger." The subject focus, rather than a descriptive and bibliographic review of the Scientist's works, seemed more constructive to us. **The Conclusions** emphasize Conquest's significant contribution to the historiography of the Holodomor, the presence in its approaches of elements of self-reflection, a restrained and balanced assessment of the historical forms of genocide, the avoidance of any ideological dependence, and a tolerant attitude to other opinions. The opponents' arguments turned out to be unconvincing, sometimes subjective and biased. They related to specific historical facts and events that revealed the worldview and political preferences of the opponents themselves. Conquest recognized objective criticism, especially regarding the number of victims of Stalin's terror. His calculations were not "random", but academically weighted, based on official statistics, historical literature, memoirs, and Soviet periodicals. The publication of his works in Soviet scientific journalism magazines of the late 1980s meant "objective" recognition of his merits, refutation of "subjective" criticism and accusations of "falsification".

Keywords: historiographic reflection, "theory of reflection", Conquest, subjective criticism, Holodomor, famine-genocide, Stalin's regime, Soviet political system.

Історіографічні рефлексії опонентів Р. Конквеста: суб'єктивна і об'єктивна критика

Сергій Борзов

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

аспірант (Україна)

e-mail: borzovss@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4077-6327>

Анотація.

Мета статті полягає у виявленні суперечливих історіографічних рефлексій опонентів відомого американського дослідника сталінського політичного терору і Голодомору Роберта Конквеста, суб'єктивних оцінок та наукової критики. **Методологію дослідження** становлять принцип історизму і міждисциплінарного підходу, методи порівняльного історіографічного аналізу джерел, а також елементи «теорії рефлексій». Використано загальні наукові методи (дедукції, індукції), конкретно-історичні (хронологічний, проблемно-тематичний), текстології і наукової біографістики. Прикладним завданням статті є розв'язання суперечливих оцінок ролі і місця української наукової громади Америки та

.....
особисто Конквеста у дослідженні Голодомору, спростування суб'єктивної критики ученого. **Наукова новизна** зумовлена метою і завданням аналітичної статті, постановкою проблеми у контексті історіографічної рефлексії, тобто виявлення суб'єктивної критики наукового доробку Конквеста, особливо тлумачення ним причин і наслідків Голодомору. Західна література має чимало праць, автори яких висловлювали критичне ставлення до науково-історичної інтерпретації ученого радянської політичної системи, сталінського режиму і масового терору. Нашим завданням було встановлення ознак умовленої критики ключових проблем: причин сталінського терору, поняття і явища голоду-геноциду, історіографічного походження терміну «терор голодом». Предметний фокус, а не описово-бібліографічний огляд праць Ученого, видався нам біль конструктивнішим. У **висновках** підкреслено вагомий внесок Конквеста в історіографію Голодомору, наявність у його підходах елементів саморефлексії, стриманої і виваженої оцінки історичних форм геноциду, уникнення будь-якої ідеологічної залежності, толерантне ставлення до іншої думки. Аргументи опонентів виявилися непереконливими, інколи суб'єктивними та упередженими. Вони стосувалися конкретних історичних фактів та подій, які видавали світоглядні та політичні уподобання самих опонентів. Конквест визнавав об'єктивну критику, особливо щодо кількості жертв сталінського терору. Його підрахунки не були «випадковими», а академічно виваженими, які опиралися на офіційну статистику, історичну літературу, мемуари, радянську періодику. Публікація його творів у радянських науково-публіцистичних журналах кінця 80-х рр. означала «об'єктивне» визнання його заслуг, спростування «суб'єктивної» критики і звинувачень у «фальсифікації».

Ключові слова: історіографічна рефлексія, «теорія рефлексії», Конквест, суб'єктивна критика, Голодомор, голод-геноцид, сталінський режим, радянська політична система.

Постановка проблеми. Методологічні основи сучасної історіографії вражають наявністю теоретичних підходів, модерною термінологією та її прикладним застосуванням. Звичне уявлення про історіографію, яке домінувало в СРСР, безнадійно втратило своє пізнавальне значення. Її бібліографічна описовість та оглядово-формальне реєстрування літератури виглядає сьогодні архаїчно. Для сучасного наукового дискурсу притаманна нова термінологія, інновація відтворення історичного факту. У працях сучасних українських учених постає системне поняття «стилю історіографічного мислення», технологія міждисциплінарного формування «історіографічного знання» про об'єкт дослідження (Колесник, 2006а). Історіограф І.Колесник привертає нашу увагу на прагматичне значення терміну «рефлексія», яке означає «знання про історичне знання» (Колесник, 2006б). Дослідниця наголошує: «Згідно з постулатами теорії рефлексії, процес наукового знання має два рівні: предметний, тобто знання про те, як предмети знання здобуто» (Колесник, 2006б, с.391). Отже, рефлексія – не категорія психології, а складова історіографічного знання, здобутого шляхом міждисциплінарного застосування «рефлексивного» (критичного) дослідження джерел і відповідних тлумачень подій та явищ.

Мета статті полягає у виявленні суперечливих історіографічних рефлексій опонентів відомого американського дослідника сталінського політичного терору і Голодомору Роберта Конквеста, суб'єктивних оцінок та наукової критики.

Виклад основного матеріалу. Використовуючи фразу «історіографічні рефлексії» стосовно опонентів американського ученого, професійного радянолога, професора Стенфордського університету Р.Конквеста, ми ставили за мету не лише виявлення мотивів суб'єктивної і об'єктивної критики, але і наше критичне ставлення до аргументів опонентів. Рефлексії, на наше переконання, не лінійне явище, а діалектичне. У творчому доробку відомого американського аналітика кілька десятків академічних монографій, літературних творів, але прискіплива критика облюбувала лише два світових бестселери – «The Great Terror» («Великий терор») і «The Harvest of Sorrow» («Жнива скорботи»), які були опубліковані з інтервалом у 18 років (Conquest, 1968; Conquest, 1986b). Чудова хронологічна нагода для встановлення дискретності авторських інтерпретацій, зміни концептуальних підходів.

Критика не означає заперечення та категоричне спростування з особистих міркувань опонента. За таких обставин вона набуває ознак упередженого ставлення, тобто суб'єктивного тлумачення. Вона передбачає наявність контраргументів та інтелектуального діалогу між рецензентом і автором джерела. Діалог може відбуватися заочно, ретроспективно, публічно. Знання про об'єкт і предмет дослідження, крім об'єктивних законів фізики, не може залишатися постійним і консервативним. Для історіографії важливе його системне переосмислення. Укорінення старого, а особливо помилкового уявлення, призводить до необґрунтованої канонізації, небажаної іконографії. Історіографічний факт, як і будь-який інший, потребує перегляду.

Опонентами Конквеста були дослідники з різними світоглядними та політичними уподобаннями: академічні учені, університетські професори, історики, політологи, громадські і

політичні діячі, дипломати. Їхня критика не завжди буда конструктивна, але гартувала історіографічне знання. Ідеологічні випадки радянської історіографії завжди були категоричними і заперечувальними, які супроводжувалися наклеюванням ярликів: «фальсифікатор», «антирадянщина», «антикомуніст», «буржуазний ревізіоніст». Західна політологічна та історіографічна думка стосовно праць ученого розділилась на палких прихильників, однодумців, поміркованих критиків і непримиренних опонентів. Порівняння їхніх тлумачень забезпечує об'єктивне сприйняття, виявлення умотивованого підходу до концептуальних положень Конквеста, а з іншого боку створює передумову для досягнення інтелектуального консенсусу.

Наукова репутація ученого на Заході, його літературні здібності і здобутки, визнання особистого внеску в історіографію проблем сталінізму і Голодомору, на нашу думку, унеможливили «огульну» критику праць і публічного паплюження ученого. Уся «об'єктивна і суб'єктивна критика» стосувалася кількох ключових моментів: мотивів і масштабів сталінського терору, причин, обставин і наслідків Голодомору, його українського спрямування та політико-правової оцінки, визначень «терор голодом» і «геноцид», кількості жертв тоталітарного більшовицького режиму, меморіального та історіографічного значення творів «Великий терор» і «Жнива скорботи». Рефлексії опонентів стосовно виділених питань засвідчували їхні світоглядні уподобання, академічну зрілість, ідейні переконання, градус ідеологічного протистояння західної цивілізації та світової системи соціалізму, наявність інституційних і теоретичних відмінностей в історіографії. Отже, розглянемо кожен з них.

Критикуючи Конквеста, його західні опоненти зосереджувалися переважно на двох працях – «Великий терор» і «Жнива скорботи». Сучасна українська історіографія також заблукала у тенетах «масового терору» і «терору голодом», балансуючи у межах зазначених праць видатного американця (Huds, 2019). В історіографії укорінилась думка про інституційно-ідеологічний вплив на інтелектуальні позиції Конквеста української діаспори (Kas'janov, 2010; Sysyn, 1999; Kul'chytskyij, 2007). Залежність Конквеста від джерел «переважно української діаспори», на думку К. Назарової, нівелювало теоретичну і фактологічну новизну монографії американського ученого (Nasarova, 2011). Зазначимо, що теоретично і концептуально він сформувався задовго до його запрошення українською діаспорою для виконання Гарвардського проекту. У його працях історичні джерела представлені пропорційно, але спільним для них була відсутність радянських архівних документів. Їх не мали майже усі західні дослідники, але і без них Конквест досягнув оригінальних висновків.

Західні та сучасні аналітики зосереджуються на локальних характеристиках самого змісту праць, інколи описово та вибірково. Рефлексивно-предметний аналіз передбачає виявлення історіографічного знання у його розвитку, особливо щодо ключової термінології. Наявність у західного радянолога «тоталітарної парадигми» стосовно висвітлення сталінського режиму і Голодомору цілком закономірна. Для радянологів лівого спрямування ключовими були сюжети про соціальну активність радянських людей, про трудовий ентузіазм і велич будівництва першої п'ятирічки. Вони представляли також західну політологію й історіографії, але намагалися відшукати бажане у радянському суспільстві.

Монографія «Великий терор», яка була написана без ідеологічного «втручання» української діаспори, виявилася логічним і цілком закономірним вивершенням усіх попередніх надбань її автора. Вони стосувалися відноси влади і суспільства, національної політики в СРСР, навіть аграрного аспекту, а завершилися системним дослідженням сталінського терору (Conquest, 1968). Пізнавальні принципи теорії тоталітаризму, які сповідував Конквест, впливали на його тлумачення, але вихід книги та її структура виявилися логічним підсумком наукового оформлення системного дослідження. Критика тоді була поблажливою, навіть прихильною, тому що поважні західні учені були науковими консультантами автора «Великого терору»: С. Коен, Д. Шапіро, А. Даллін, Г. Дінерштейн та інші. Невипадково автор дякував їм за «неоціненні дискусії і критику» (Konkvest, 2009, с.22). Отже, за об'єктивну критику можна і подякувати.

Дослідження стосувалося політичних мотивів сталінського масового терору, його видової класифікації, масштабів, методів, системи виправних таборів. Ніхто з опонентів-рефлексологів не помітив однієї ключової фрази ученого: «До голоду додався терор» (Konkvest, 2009, с.52). Про який терор згадував учений: класичний і масовий, тобто про політичні репресії, чи про терор в умовах голоду. Уся книга присвячена масовому терору органів ГПУ-НКВС. За чверть століття Конквест жодного разу не використав поняття «терор голодом». У 1968 р. критики не переймалися відстеженням еволюції наукової термінології ученого, який також не пропонував тоді теоретичну інновацію (Correspondence, 1969). Висвітлення масштабів і мотивів сталінського терору перекреслювало концептуальні підходи, а історіографія обмежилася загальними оцінками.

У середині 1980-х рр., ніби повертаючись у минуле, спалахнула дискусія двох Робертів: Конквеста і Турстона. Майданчик для обміну думками надав авторитетний журнал «Slavic Review». Опонент не заглиблювався у теоретично-методологічні основи дослідження

.....
сталінського терору, але висловив власні застереження стосовно наявності у суспільстві 30-х рр. «тотального страху» (Thurston, 1986). Турстон належав до послідовних, але поміркованих критиків Конквеста, який визнавав його науковий внесок. У 1996 р., тобто через 10 років, він опублікував монографію, стверджуючи, що сталінська система загалом сприяла соціальному просуванню цілих верств радянського суспільства, які активно підтримували режим, не мали страху перед ним (Thurston, 1996). Його книга, а головне оцінки режиму, викликали обурення серед західних колег, які побачили елементи політичної реабілітації Сталіна. До критиків приєднався і Д. Мейс, згадавши про давню дискусію двох Робертів (Meijs, 2016).

Відповідаючи на рефлексії свого опонента, Конквест занурився у конкретику, вказав на помилки Турстона, особливо у частині «ефективності» терору лише проти ворогів режиму (Conquest, 1986a). Він розкрив мотиви сталінського терору, його політичні функції, руйнівний вплив на суспільство. Аналітики зосереджувалися на репресіях, історичною формою яких був державний терор, але жоден з них не заглянув в історіографічне минуле, не шукав аналогів і термінологічних визначень. Залишився за дужками американський журналіст В. Чемберлін, який у 1934 р. опублікував монографію «Залізний вік Росії» (Chamberlin, 1934). Цей дивовижний журналіст та історик використав тоді ключову фразу «метод голоду» у контексті масового терору. Не згадали і статтю українського дослідника М. Міщенка 1949 р., автор якої обґрунтував теоретичні і політичні складові поняття «голод як метод терору» (Mischenko, 1949). Отже, історіографічний прецедент «голод як терор» виник задовго до його лінгвістичного оформлення Конквестом у 1986 р. Суттєве упущення автора «Великого терору», який у 1968 р. написав класне науково-історичне, а не історіографічне дослідження. Можливо йому бракувало радників з числа українських інтелектуалів, але у 1986 р. вони також забули нагадати про попередників. Без врахування їхніх праць здобуте знання буде неповним, а інколи помилковим.

Для західної історіографії причини Голодомору давно з'ясовані (колективізація, хлібозаготівлі, радянський експорт зернових). Обставини «штучного голоду» стосувалися політичної мотивації і національного спрямування, а соціально-демографічні наслідки вражали розмаїттям цифр – від двох до 10 млн осіб. Однак, як свідчить аналіз праць, залишилися критичні песимісти серед окремих західних дослідників. Наприклад, Марк Таугер дорікнув Конквесту і Мейсу за те, що вони вважали основною причиною голоду «вороже ставлення» радянської влади до українських селян, а також посуху і недорід (Tauger, 1991). Він не визнавав аргументів Конквеста, наполягав на своєму: у селян після виконання ним хлібозаготівельного плану залишалось достатньо зерна (Professor Tauger Replies, 1992). У якості додаткового аргументу покликався на праці російських та українських дослідників (В.Данілова, В.Кондрашина, С.Кульчицького), які писали про надходження продовольчої допомоги. Масовий голод в Україні і на Кубані Таугер пояснював доволі просто: урожай там був «набагато меншим, ніж було відомо раніше» (Letters, 1994). Пояснення причин голоду наявністю стихійного лиха не витримує критики, але його використовують окремі західні дослідники.

Обурення частини західних аналітиків і збурення історіографічного поля було зумовлене публічним визнанням голоду-геноциду, яке зафіксовано у працях Конквеста. Складно зрозуміти їхню ментальну і світоглядну позиції, політично-ідеологічні симпатії та антипатії. В академічних і громадських установах української діаспори поняття «штучний голод» не викликало жодних заперечень, а також серед деяких західних учених. З визначенням «геноцид» виявилось дещо інакше: для інтелектуальної громади українців Америки і Канади поняття сприймалося без заперечень, а для західних аналітиків ситуація виглядала неоднозначно. Сам термін «радянський геноцид» уперше постав у статті його засновника Р. Лемкіна (Lemkin, Rafael', 2009). До середини 1980-х рр. його використовували, але не дуже часто. Цурався і Конквест, хоча опублікував чимало праць про злочини сталінського режиму.

Очевидно італійський історик А.Граціозі мав рацію, коли говорив про початок нового етапу західної історіографії Голодомору, зумовленого виходом «Жнив скорботи» Конквеста (Graziozi, 2006). Підготовка до її написання стала «проривом» історіографічного західного фронту, на окремих ділянках якого розпочалися концептуальні зміни. У 1984 р. відбулася дискусія за участі Конквеста, Мейса, Д. Далрімпла, М. Новака, яка стосувалася «штучного» і «рукотворного» голоду, його демографічних наслідків, персональної відповідальності Сталіна (Conquest, Dalrymple, Mase, Novac, 1984). Дивно, але жоден з учасників не згадав про «геноцид» і «терор голодом». Конквест уразив метафоричним порівнянням організаторів голоду з «операторами газових камер» у нацистських таборих смерті. Історичних знань на той час вистачало, але системних оціночних тлумачень бракувало.

Поява «Жнив скорботи» викликала інтелектуально-рефлекторне збудження серед західних аналітиків. Вона набула широкого розголосу у пресі, але короткого сплеску з незначним відлунням у 1987 р. Позицію прихильників теорії Конквеста виклав В.Бровкін у розлогій рецензії, який підтримав геноцидну складову Голодомору (Brovkin, 1987). Однак, незважаючи на видатну подію в історіографії, обговорення торкнулося не поняття і явища «геноциду», а концептуальних

засад «тоталітарної школи». На інтелектуальну арену вийшли представники так званої «ревізійної школи», про яку заявила Ш. Фіцпатрік (Fitzpatrick, 1986). Вони претендували на нову когорту «соціальних істориків», протиставляли себе представникам «тоталітарної школи» (Chase, 1987). Старше покоління західних істориків, до якого належав і Конквест, на думку Гетті Арча, дорікало молодим «ревізійністам» за «ігнорування сталінського терору» (Dalrymple Dana G., 1964). Вони замахнулися на перегляд базової для західної політології і радянології теорії тоталітаризму, намагалися висунути власну альтернативу. Спроба виявилася невдалою, тому що система терору мала ознаки жакливого соціального явища. Жвава наукова дискусія обмежилася проблемами теорії і практики сталінського терору, але не торкнулася поняття «геноциду». Про голод згадав лише А.Нове, який вважав, що Сталін особисто дав наказ про знищення українських селян штучним голодом (Nove, 1987). Кількість жертв терору і голоду замінили його правову кваліфікацію. Д.Далрамплі згадав про «штучний голод» і 5 млн його жертв (Dalrymple Dana G., 1964), але не висловив свого відношення до терміну «геноцид».

Старше і молодше покоління західних «ревізійністів» уникло дискусії довкола політико-правового тлумачення Голодомору, крім поняття «штучний голод», організований Сталінім. Серед молодшого покоління були відомі тепер дослідники радянської історії (Л.Віола, Р.Менінг, А.Гетті, Ш.Фіцпатрік, Х.Куромія), але вони зосереджувалися на програмних засадах дискусії. Вона відбувалася на сторінках авторитетного періодичного видання – «The Russian Review», яке упродовж 1941 – 1969 рр. очолював відомий і легендарний журналіст В.Чемберлін. Редакція не задавала власного імпульсу, а тим паче концептуального спрямування. У диспутантів не спрацювала індивідуальна саморефлексія стосовно системної оцінки Голодомору як геноциду. Певною мірою позначився і геополітичний дискурс, тобто «перестройка» в СРСР, яка впливала на західну і радянську історіографію.

Інтелектуальний Захід відрізнявся не лише політичним плюралізмом, але і наявністю ідеологічних симпатій, навіть до радянської системи. У працях західних дослідників прижилися ідеологеми радянської історіографії сталінської доби, але їх не варто називати апологетами соціалізму чи комунізму. Вони були «іншими». До такої групи можна віднести Р.Турстона, М.Таугера, Ш.Мерля. Наприклад, М.Таугер у листі до редакції журналу «Slavic Review» заперечував «національне спрямування голоду» (Letters. M. Tauger, 1994), на якому наполягав Конквест і Мейс. Він дорікав американським ученим за відсутність у них архівних джерел, відтак і недостатність аргументації. Конквест відповів опоненту стримано, але переконливо, зазначивши, що його праці надрукували центральні радянські журнали («Новый мир», «Нева», «Вопросы истории»), тобто сприйняли авторську версію голоду в Україні (Letters. Conquest R., 1992). Аргумент епохальний: «фальсифікатора» радянської історії друкує найавторитетніший в СРСР історичний журнал.

Німецький історик Ш.Мерль дуже дошкуляв Мейсу і Конквесту, ніби представляв табір агресивних опонентів американського інтелектуального дуєту. Непримиренна позиція з категоричними висновками дуже подобалася російським історикам, які надавали йому публічну трибуну. У 1995 р. він опублікував статтю про особливості «загальносоюзного голоду», заперечив кількість жертв, яку обстоювали Конквест і Мейс, а головне їхню ключову тезу про те, що «українці гинули через свою національну приналежність і що голодний мор був викликаний саме таким наміром» (Merl, 1995). Етнічний німець дорікнув американським колегам: якщо вони пишуть про геноцид українців, то чому не говорять про геноцид німців (Merl, 1995, с.52). Упереджений підхід німецького історика, який намагався заперечити антиукраїнське спрямування голоду, полягало у маніпулюванні фактами: хліб у селян забирали «місцеві активісти української національності», тому про який геноцид українців мова. Дивна аргументація, яка не обмежувалася подібними сентенціями німецького історика. Інколи вона набувала цинічного звучання: Конквест ототожнює Голодомор і Голокост, а тому вважає «незручним» писати «про геноцид проти німців» (Merl, 1995, с.60). Подібна риторика свідчила про лайливу промову пропагандиста, а не про теоретично виважену оцінку явища. Від його фрази, що «голод демагогічно подається в обгортці геноциду», наукова сутність явища не змінилася. Він пропонував замінити його емоційно-меморіальним визнанням мученицької смерті мільйонів людей. За такою логікою жертви нацистських таборів ставали простими мучениками, а не жертвами геноциду. У 1995 р. Конквест відреагував на фактичні звинувачення опонента у фальсифікації подій: Мерль не спромігся збагнути «простий постулат про те, що голод-терор 1933 р. міг бути спрямований проти України та інших регіонів СРСР» (Konkvest, 1995). У грудні 2023 р. Бундестаг визнав Голодомор в Україні злочином проти людяності. Не лише історіографічне знання буває дискретним, але й політичні погляди.

Законодавче визнання Голодомору-геноциду в Україні демобілізувало українських істориків, які вирішили почивати на лаврах колективного розуму. Інколи можна почути доволі суперечливі і розважливі тлумачення, навіть спроби теоретичного нівелювання досягнутого суспільного консенсусу. Дехто з дослідників вважає, що Конквест досліджував «терор голодом»

у союзному розрізі, а Мейс розглядав його як геноцид (Nasarova, 2011). Для авторитетного американця «терор голодом» – це спосіб скоєння геноциду, дія з наміром, а не просто форма масового терору проти селян. Україна є базовою, навіть кілька розділів стосується висвітленню національної специфіки «українського голоду», тому зазначена оцінка є надто суб'єктивною. Використана істориком Г. Кас'яновим фрази «версія «Мейса-Конквеста» стосовно їхнього тлумачення «голоду-геноциду», особливо про її «імпорт» в український меморіальний та історіографічний простір (Kas'janov, 2010, с.116, 229), видається упередженою думкою автора. Системне «історіографічне мислення» та його індивідуальний прояв, висвітлені І. Колесник, могли б зарадити подібним трактуванням. Концептуально Конквест визрів значно раніше 1986 р., а геноцидна складова Голодомору була обґрунтована Лемкіним на початку 50-х рр. Кожен з дослідників пристав до визнання голоду-геноциду самостійно, демонструючи власний історіографічний стиль мислення і сприйняття. Згадані історики були тоді не єдиним, які вважали Голодомор геноцидом українців, навіть діяла спеціальна комісія Конгресу США у складі 13 осіб (Velykuj Holod, 2008). Інерція радянської парадигми сприйняття Голодомору, особливо через її невимушене нав'язування, доволі живуча. Вона зазнала краху наприкінці 80-х – початку 90-х рр., але трансформувалася у відносно нейтральні конструкції. У 1990 р. історик В. Савельєв виклав доволі сміливе положення про вплив концепції конкіста і Мейса, які «вже не можуть сприйматись винятково як «антирадянські наклепи» і «злісні фальсифікації» (Holod, 1990, с.100). Марно заперечувати провідну роль української діаспори у збереженні історичної пам'яті про Голодомор, яка вичерпно висвітлена Ф. Сисиним (Sysyn, 1999), але помилково ототожнювати її «замовлення» з ідеологічним впливом на виконавців, тобто Конквеста і Мейса (Kas'janov, 2010). Вони представляли західну політологічну школу, яка опиралася на теорію тоталітаризму щодо оцінки політичної системи більшовиків. Конквест був теоретично озброєний ще у першій половині 60-х рр., тому на нього не міг концептуально вплинути вчорашній аспірант Мічиганського університету Джеймс Мейс (Meijs, 2016, с.10). У автора «Жнив скорботи» була дуже велика група авторитетних учених трьох провідних американських університетів – Гарвардського, Стенфордського і Мічиганського. Він постійно радився з ними, сперечався, дякував за об'єктивну критику. Саме так народжувалися його авторські висновки, викладені у монографії.

Для Конквеста кількість жертв сталінського терору і Голодомору не була визначальною. Вона лише доводила агресивну і людиноненависницьку сутність авторитарного режиму. Опоненти звертали увагу на підрахунки ученого, висловлювали критичні зауваження. У 1990 р. історик С. Кульчицький, проаналізувавши техніку підрахунків Конквеста, зазначив, що статистична оцінка американця «наукового значення не має» (Holod, 1990, с.83). Через 17 років він змінив свою точку зору, зазначивши, що «Конквест правильно визначив загальносоюзні прямі втрати від голоду, хоч помилився у співвідношенні втрат між Україною та іншими районами СРСР» (Kul'chytskyj, 2007, с.395). На нашу думку 7 млн «загальносоюзних» і 5 млн «українських» втрат, які згадує Конквест, «випадково збіглися з результатом, здобутим шляхом аналізу демографічної статистики» (Holod, 1990). Американський учений знав про репресований перепис населення 1937 р., а також про викривлений 1939 р., який «більш задовольняв владу». У дискусії з колегами, яка відбулася у 1984 р., Конквест назвав цифру «неприродно померлих» («unnaturally dead») – від 11 до 12 млн осіб, тобто втрати від розкуркулення, колективізації, голоду, але вагався з технікою – «як розподілити дефіцит між ними» (Conquest R., Dalrymple D., Mace J., Novac M., 1984).

Опоненти категорично не погоджувалися з усіма його цифрами кількості жертв сталінського терору. У 1969 р. учений полемізував з колегою А.Нове стосовно контингенту в'язнів сталінських таборів, обстоював за собою 7 млн арештованих у 1936–1938 рр. (Correspondence, 1969). Конквест дуже критично ставився до радянської статистики, а також підкреслював, що він «не демограф, навіть не економіст і не статистик». Вважав, що на Колимі перебувало 1,5-2 млн осіб у таборах, а його опонент С. Уїткрофт називав 2,3 млн. осіб (Conquest, 1982). Учений сприймав об'єктивну критику, припускав дещо завищені власні цифри, позаяк 10% населення країни у таборах – забагато (Correspondence R. Conquest, 1983). Для нього цифри жертв означали злочинну сутність режиму.

Доводилося захищати власну точку зору, поважаючи протилежну. Особливу прискіпливість до його висновків виявляли Р.Девіс та С.Уїткрофт, які категорично заперечували антиукраїнське спрямування Голодомору та його геноцидну сутність (Davies, Wheatcroft, 2004). Полеміка між ними була доволі інтенсивною, але коректною. Уїткрофт довіряв матеріалам перепису 1939 р., а Конквест вважав «справжнім» перепис 1937 р. У австралійського ученого фігурує цифра 12 млн втрат за 1933–1937 рр., а також інші дані, запозичені ним з радянської періодики (Ongoing Discussion, 1989). Отже, загальний перебіг дискусії Конквеста з опонентами засвідчив його широку і глибоку обізнаність з статистичними джерелами. Він визнавав власні упущення, зумовлені браком радянської демографічної статистики. Дослідники, які

безпосередньо працювали з архівними документами, зазначають, що в СРСР взагалі «зведена статистика смертності відсутня» (Aralovez, 1995). Дехто вважав не 7 млн, а 8 з пропорційним розподілом: 5 в Україні, 1 в Казахстані, 1 у Північному Кавказі та 1 млн в інших регіонах (Aralovez, 1995, с.137).

Характерною особливістю «суб'єктивного» ставлення до наукового доробку Конквеста було «об'єктивне» визнання його особистого внеску в історіографію сталінського терору і Голодомору. Його науковою заслугою, на переконання Ф. Сисина, було те, що учений розглянув геноцидну складову голоду «у контексті української та національної політики Сталіна» (Holod, 1990, с.155). Італійський історик А.Граціозі, згадуючи про «Жнива скорботи», писав, що історіографія випадків голоду в СРСР 1920 – 1940-х рр. і голодомору починається із цієї книжки» (Graziozi, 2006). Книга «Великий терор», на думку С.Кульчицького, справедливо визнана світовим бестселером (Velykuj Holod, 2008, с.10). Переважно усі дослідники наукової спадщини Конквеста підкреслюють його історіографічні заслуги, вагомі інтелектуальні здобутки.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене, відзначимо притягальну інтелектуальну силу творчого доробку Конквеста. Рефлексії його опонентів завжди відрізнялися толерантністю і повагою до видатного ученого, але і прискіпливою критикою. Найсуперечливішими виявилися претензії щодо антиукраїнського вістря Голодомору та інтерпретації геноциду. Критичні зауваження, на нашу думку, виглядали не дуже переконливо, а суб'єктивне ставлення було очевидним. Конквест реагував, дискутував, але опоненти залишалися на власних позиціях. Учений став свідком юридичного визнання Голодомору геноцидом українського народу, а також його правового тлумачення міжнародними інституціями та урядами багатьох країн. За такого перебігу подій його науково-історичні висновки знайшли свою підтримку та прикладну апробацію. У дискусіях загартовувалося історіографічне знання.

Подяка. Автор висловлює щирю вдячність редакційній колегії журналу за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Brovkin, V.N.** (1987). Robert Conquest's *Harvest of Sorrow: A Challenge to the Revisionist*. *Harvard Ukrainian Studies*. 1/2, 234 –245.
- Chamberlin, W.** (1934). *Russia's Iron Age*. Boston.
- Chase, W.** (1987). Social History and Revisionism of the Stalinist Era. *The Russian Review*. 4, 382–385.
- Conquest R., Dalrymple D., Mace J., Novac M..** (1984) *The Man-Made Famine in Ukrainian*. Washington.
- Conquest, R.** (1968). *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York.
- Conquest, R.** (1982). Forced Labor statistics: Some comments. *Soviet Studies*, 3, 434–439.
- Conquest, R.** (1986a). What Is Terror? *Slavic Review*. 2, 237–239.
- Conquest, R.** (1986b). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York; Oxford.
- Correspondence** (1969). *Soviet Studies*. 2, 264–265.
- Correspondence R. Conquest** (1983). *Soviet Studies*. 1, 133–134.
- Dalrymple Dana G.** (1964). The Soviet Famine of 1932–1934. *Soviet Studies*. 3, 250–284.
- Davies, R.W., Wheatcroft S.** (2004). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*. New York.
- Fitzpatrick, Sheila** (1986). Afterword: Revisionism Revisited. *The Russian Review*. 4, 409–413.
- Getti Arch S.** (1987). State society and Superstition. *The Russian Review*. 4, 391–396.
- Letters** (1994). *Slavic Review*. 1, 319.
- Letters. Conquest R.** (1992). *Slavic Review*. 1, 192–193.
- Letters. M. Tauger.** (1994). *Slavic Review*. 1, 319.
- Mischenko, M.** (1949). Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*. 3, 219–225.
- Nove, Alec** (1987). Stalinism: Revisionism Reconsidered. *The Russian Review*. 4, 412–417.
- Ongoing Discussion.** (1989). Ongoing Discussion. Stephen Wheatcroft *Slavic Review*. 4, 728 –730.
- Professor Tauger Replies** (1992). *Slavic Review*. 1, 193–194.
- Sysyn, F.** (1999). The Role of the Diaspora in Research and Public Discussions of the Famine of 1932–1933. *Studies in Comparative Genocide*. New York.
- Tauger, Mark** (1991). The 1932 Harvest and the Famine 1933. *Slavic Review*, 1, 70–89.
- Thurston, R.** (1986). Fear and Belief in the USSR's «Great Terror»: Response to Arrest. *Slavic Review*, 2, 213–234.
- Thurston, Robert** (1996). *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941*. New Haven: Yale University Press.

- Араловец, Н.А. (1995). Потери населения советского общества в 30-е – 40-е годы. Проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. *Отечественная история*. 1, 135–147.
- Великий голод (2008). *Великий голод в Україні 1932–1933 років*. Т.І. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. Київ.
- Голод (1990). *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ.
- Граціозі, А. (2006). Голод в СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал*. 3, 120–131.
- Гудз, В. (2019). *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*: монографія. Мелітополь.
- Касьянов Г. (2010). *Danse macabre. Голод 1932–1933 років в політиці, масовій свідомості та історіографії 1980-ті – початок 2000-х*. Київ.
- Колесник, І. (2006а). Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість. *Ейдос*. Випуск 2, 41–67.
- Колесник, І. (2006б). Дніпропетровська історіографічна школа. Спроба саморефлексії. *Ейдос*. Випуск 2, 381–404.
- Конквест Р. (1995). О статье Штефана Мерля. *Отечественная история*. 6, 205–206.
- Конквест, Р. (2009). *Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років*. Луцьк.
- Кульчицький, С. (2007). *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ.
- Лемкін Рафаель (2009). *Лемкін Рафаель: радянський геноцид в Україні. Стаття 28 мовами*. Київ.
- Мейс Д. (2016). *Україна: матеріалізація привидів*. Київ.
- Мерль, С. (1995). Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации. *Отечественная история*. 1, 50–61.
- Назарова, К.В. (2011). *Сучасна історіографія голодомору в Україні 1932–1933 років: 1986–2009 року*: Дисертація канд. іст. наук. О7.00.06. Миколаїв.

References:

- Aralovez, N.A. (1995). Potery naselenija sovetskoho obshchstva v 30-e –40-e hody. Problemy, istochniki, metody izuchenija v otechestvennoj istoriografii [Population losses of Soviet society in the 30s - 40s. Problems, sources, methods of study in domestic historiography.]. *Otechestvennaja istorija – National history*. 1, 135–147 [in Russian].
- Brovkin, V.N. (1987). Robert Conquest's *Harvest of Sorrow*: A Challenge to the Revisionist. *Harvard Ukrainian Studies*. 1/2, 234–245. [in English]
- Chamberlin, W. (1934). *Russia's Iron Age*. Boston. [in English]
- Chase, W. (1987). Social History and Revisionism of the Stalinist Era. *The Russian Review*. 4, 382–385. [in English]
- Conquest R., Dalrymple D., Mace J., Novac M.. (1984). *The Man-Made Famine in Ukrainian*. Washington. [in English]
- Conquest, R. (1968). *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York. [in English]
- Conquest, R. (1982). Forced Labor statistics: Some comments. *Soviet Studies*, 3, 434–439. [in English]
- Conquest, R. (1986a). What Is Terror? *Slavic Review*. 2, 237–239. [in English]
- Conquest, R. (1986b). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York ; Oxford. [in English]
- Correspondence (1969). *Soviet Studies*. 2, 264–265. [in English]
- Correspondence R. Conquest (1983). *Soviet Studies*. 1, 133–134. [in English]
- Dalrymple Dana G. (1964). The Soviet Famine of 1932–1934. *Soviet Studies*. 3, 250–284. [in English]
- Davies, R.W., Wheatcroft S. (2004). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*. New York. [in English]
- Fitzpatrick, Sheila (1986). Afterword: Revisionism Revisited. *The Russian Review*. 4, 409–413. [in English]
- Getti Arch S. (1987). State society and Superstition. *The Russian Review*. 4, 391–396. [in English]
- Graziozi, A. (2006). Holod u SRSR 1931–1933 rr. ta ukrains'kyij holodomor: chy mozhlyva nova interpretazija? [Famine in the USSR of 1931–1933 and the Ukrainian Holodomor: is a new interpretation possible?] *Ukrains'kyij istoruchnyi jzhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 3, 120–131 [in Ukrainian].
- Holod (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Huds, V. (2019). *Istoriografija Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]*: monohraphija. Melitopol [in Ukrainian].

- Kas'janov, G.** (2010). *Danse macabre. Holod 1932 –1933 rokiv u polityzi, masovij svidomosti ta istoriographii 1980-ti – pochatok 2000-kh.* [Famine of 1932-1933 in politics, mass consciousness and historiography of the 1980s-early 2000s.] Kyiv [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I.** (2006a). Styl' istoriographichnoho myslennja jak kohnityvna svidomist' [The style of historiographical thinking as cognitive consciousness]. *Ejdos*. Vypusk 2, 41–67 [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I.** (2006b). Dnipropetrovs'ka istoriographichna shkola. Sproba samorefleksii [Dnipropetrovsk historiographical school. An attempt at self-reflection]. *Ejdos*. Vypusk 2, 381–404 [in Ukrainian].
- Konkvest, R.** (1995). O stat'e Shtefana Merlja [About the article by Stefan Merle]. *Otechestvennaja istorija – National history*. 6, 205–206. [in Russian]
- Konkvest, R.** (2009). *Velykuyij Teror. Stalins'kie chystky trydzjatykh rokiv* [Great terror. Stalin's purges of the thirties]. Luz'k [in Ukrainian].
- Kul'chytskyij, S.** (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. Jak henozyd: trudnoshchi usvidomlennja* [The Holodomor of 1932–1933 as Genocide: Difficulties of Awareness]. Kyiv [in Ukrainian].
- Lemkin, Rafael'** (2009). *Lemkin, Rafael': radjanskyij henozyd v Ukraini. Stattja 28 movamy* [Lemkin Raphael: Soviet genocide in Ukraine. Article 28 in languages]. Kyiv [in Ukrainian].
- Letters** (1994). *Slavic Review*. 1, 319. [in English]
- Letters. Conquest R.** (1992). *Slavic Review*. 1, 192–193. [in English]
- Letters. M. Tauger.** (1994). *Slavic Review*. 1, 319. [in English]
- Meijs, D.** (2016). *Ukraina: materializatsija pryvydiv* [Ukraine: the materialization of ghosts]. Kyiv [in Ukrainian].
- Merl, St.** (1995). Holod 1932–1933 hodov – henozyd ukraincev dlja osushchestvlenija polityky rusyfikazii [Famine of 1932–1933 – genocide of Ukrainians to implement the policy of Russification]. *Otechestvennaja istorija – National history*. 1, 50–61 [in Russian].
- Mischenko, M.** (1949). Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*. 3, 219–225. [in English]
- Nasarova, K.V.** (2011). *Suchasna istoriographija holodomoru v Ukraini 1932–1933 rokiv: 1986–2009 roky* [Modern historiography of the famine in Ukraine of 1932–1933: 1986–2009]: Dysertacija kand. ist. nauk. O7.00.06. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Nove, Alec** (1987). Stalinism: Revisionism Reconsidered. *The Russian Review*. 4, 412–417. [in English]
- Ongoing Discussion.** (1989). Ongoing Discussion. Stephen Wheatcroft *Slavic Review*. 4, 728 –730. [in English]
- Professor Tauger Replies** (1992). *Slavic Review*. 1, 193–194. [in English]
- Sysyn, F.** (1999). The Role of the Diaspora in Research and Public Discussions of the Famine of 1932–1933. *Studies in Comparative Genocide*. New York. [in English]
- Tauger, Mark** (1991). The 1932 Harvest and the Famine 1933. *Slavic Review*, 1, 70–89. [in English]
- Thurston, R.** (1986). Fear and Belief in the USSR's «Great Terror»: Response to Arrest. *Slavic Review*, 2, 213–234. [in English]
- Thurston, Robert** (1996). *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941*. New Haven: Yale University Press. [in English]
- Velykyij Holod** (2008). *Velykyij Holod v Ukraini 1932–1933 rokiv* [Great famine in Ukraine in 1932–1933]. *T.I. Svidchennja ochevydziv dlja Komossii Kongresu USA*. Kyiv. [in Ukrainian].